

Joanna Joachimiak-Prażanowska

Nieaktualna leksyka ogólnopolska
w „Tygodniku Ilustrowanym” z lat 1925-1929

1. Wprowadzenie

W Warszawie w latach 1915-1918 dokonały się istotne przemiany zarówno w życiu społecznym, jak i kulturalnym. Miały one duże znaczenie dla dalszego rozwoju tego miasta jako największej w Polsce metropolii miejskiej, a przede wszystkim jako stolicy. We wspomnianym okresie, jak zauważa M.M. Drozdowski,

„Poważny wpływ na intensyfikację życia publicznego wywierał rozwój prasy, klubów, towarzystw naukowych oraz spotęgowana ruchliwość pomiędzy zaborami, spowodowana osłabieniem kontroli granicznej. Ruchliwość ta była możliwa przede wszystkim dzięki wyjściu wojsk rosyjskich z Kongresówki. Ograniczona autonomia, z której korzystała Warszawa po opuszczeniu jej przez Rosjan w sierpniu 1915 r., i zniesienie językowych ograniczeń umożliwiły rozwój oświaty publicznej. Mimo trudności finansowych i kadrowych, dzięki zdecydowanej postawie środowiska nauczycielskiego wprowadzono w życie uchwałę Komitetu Obywatelskiego z 25 sierpnia 1915 r. o obowiązku powszechnego nauczania. Dla kultury narodowej istotnym wydarzeniem było otwarcie już na jesieni 1915 r. Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej” (1973: 407-408).

Odzyskanie niepodległości w 1918 r. pozwoliło stolicy Polski rozwinąć się w wielu dziedzinach życia, także w nauce i sztuce. Oprócz ważnej roli, jaką odgrywała oświata publiczna, w Warszawie niepodległej nastąpił dynamiczny rozwój szkolnictwa zawodowego. M.M. Drozdowski opisuje ten fakt następująco:

„Obok gimnazjów i liceów zawodowych zorganizowano w latach międzywojennych szkoły przysposobienia zawodowego I i II stopnia, a dla młodzieży zatrudnionej w służbie publicznej – szkoły dokształcające, ogólnokształcące i zawodowe” (1973: 184).

W dwudziestoleciu międzywojennym w stolicy otwarto kilkanaście wyższych uczelni. Już 15 listopada 1915 r. wznowiły działalność Uniwersytet i Politechnika Warszawska, później powstały także: Szkoła Sztuk Pięknych, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Akademia Stomatologiczna, Państwowy Instytut Pedagogiczny, Wolna Wszechnica Polska i Szkoła Główna Handlowa. Spośród nowo utworzonych uczelni o charakterze artystycznym należy tu wymienić Wyższą Szkołę Muzyczną (1930 r.) i Państwowy Instytut Sztuki Teatralnej (1932 r.). Pod koniec lat 30. otworzyła swe podwoje Szkoła Nauk Politycznych, Centralny Instytut Wychowania Fizycznego, Wyższa Szkoła Dziennikarska oraz Szkoła Wschodnioznawcza¹. W przeciwieństwie do uczelni Wilna, Poznania czy Lwowa, uczelnie warszawskie miały ogólnopolski charakter. Pod koniec okresu międzywojennego kształciło się w nich ponad 22 tys. studentów, kadre zaś naukową warszawskich szkół wyższych tworzyli nauczyciele pochodzący ze wszystkich uniwersyteckich miast II Rzeczypospolitej (zob. Drozdowski 1973: 186).

W Warszawie międzywojennej funkcjonowała 1/3 teatrów polskich. Zatrudniały one najwybitniejsze aktorki i aktorów. Część z nich pełniła funkcje organizacyjne i reżyserskie. Na scenach teatrów stołecznych występowali m.in.: Mieczysława Ćwiklińska, Nina Andrycz, Karol Adwentowicz, Aleksander Zelwerowicz, Kazimierz Junosza-Stępowski, Juliusz Osterwa, Stefan Jaracz². Rozkwit teatrów warszawskich ściśle wiązał się z rozwojem ówczesnego środowiska filmowego:

„Film polski u progu XX w. – to niemal całkowicie kinematografia warszawska” (Drozdowski 1973: 217).

O doniosłej roli, szczególnie w dziedzinie kultury, jaką pełniła stolica Polski w dwudziestoleciu międzywojennym, tak pisał znany socjolog i ekonomista S. Rychliński:

„Warszawa jest ośrodkiem promieniowania nie tylko w zakresie modnej odzieży, ale w dziedzinie wygłaszanych poglądów, programów, idei i haseł, a zwłaszcza w zakresie drobnej monety kulturalnej dnia codziennego, której znaczenie nie było zazwyczaj doceniane, a mianowicie: anegdota, plotki, żartu, lekkiej muzyki, piosenki. Ku Warszawie spogląda cała prowincja, poszukująca zarówno poważniejszej stawy intelektualnej, jak i rozrywki” (1936: 164).

¹ Podaję za M.M. Drozdowskim (1973: 185-186).

² Zob. szerzej na ten temat (Drozdowski 1973: 209-215).

Po podpisaniu przez Rosję Radziecką, Niemcy i Austro-Węgry Brzeskiego Traktatu Pokojowego (3 III 1918 r.), a przede wszystkim po zakończeniu I wojny światowej w listopadzie 1918 r. rozpoczął się powrót warszawiaków z Rosji i Ukrainy. W okresie międzywojennym Warszawa przyjęła w swoje mury ponad 400 tys. migrantów³. Byli to m.in. uchodźcy, jeńcy wojenni oraz ludność pochodząca ze wszystkich dzielnic kraju, szukająca zatrudnienia na chłonnym warszawskim rynku pracy. Zdaniem M.M. Drozdowskiego:

„Najsilniejszym strumieniem do Warszawy napływała sproletaryzowana ludność Mazowsza i Podlasia, pracownicy umysłowi Galicji i Kongresówki, młodzież szkolna i studencka Polski środkowej oraz tak zwanych Kresów Wschodnich, burżuazja Śląska, Zagłębia Dąbrowskiego, Łodzi, Krakowa i wreszcie inteligencja twórcza z różnych zakątków kraju. Wszyscy szukali szansy w mieście, które stało się symbolem odrodzonej państwowości polskiej” (1973: 422).

Polacy przybywający do Warszawy z Kresów Wschodnich byli użytkownikami północnokresowego dialektu kulturalnego, czyli jednego z regionalnych wariantów języka polskiego. Po zamieszkaniu w stolicy Polski posługiwali się wspomnianym dialektem w urzędach, w szkole czy w pracy. Ich mowa kresowa wchodziła w kontakt z polskim językiem ogólnym.

Ponadto stałe oddziaływanie języka rosyjskiego w okresie zaborów pozostawiło w polszczyźnie Warszawy trwałe ślady w postaci rozmaitych zapożyczeń. Starsze słownictwo etniczne utrzymywało się w obiegu, niezadko pod wpływem języka zaborcy.

Pewne osobliwości językowe znalazły odzwierciedlenie w polszczyźnie warszawskiego „Tygodnika Ilustrowanego” wydawanego w okresie międzywojennym. Tygodnik był powszechnie znanym pismem wychodzącym w Warszawie od 1859 r. Na stronach gazety znajdowały się życiorysy sławnych ludzi, opisy zabytków, wspomnienia z podróży. Często pojawiały się przedruki powieści i poezji. W piśmie zamieszczano sprawozdania z dziedziny sztuk pięknych, piśmiennictwa, nauk przyrodniczych, rolnictwa, a także przemysłu.

W niniejszym artykule chciałabym omówić słownictwo w dwudziestoleciu międzywojennym w polszczyźnie ogólnej już nieaktualne, pojawiające się jednak w „Tygodniku Ilustrowanym” w latach 1925-1929. Zaprezentuję tu jedynie część zgromadzonego materiału leksykalnego,

³ Podaję za M.M. Drozdowskim (1998: 199).

a mianowicie wyrazy i wyrażenia na litery *A-F*. Leksemy przedstawię w postaci trzech wykazów alfabetycznych, swego rodzaju słowników. Wykazy różnią się stopniem przestarzałości wyekscerpowanej leksyki.

2. Archaizmy

Archaizmy to najstarsze jednostki słownikowe, które w języku ogólnopolskim w badanym okresie całkowicie już wyszły z użycia. W słownikach definicyjnych opatruje się je zazwyczaj kwalifikatorem *dawny* lub *historyczny*.

Do tej grupy zaliczyłam następujące jednostki:

bogobórstwo ‘występowanie przeciw Bogu, autorytetom religijnym’: [...] *bolszewicy, w których ręku był Budapeszt kilka lat temu, odsiekli Mitrze głowę. Był to widocznie wyjaw ich „bogobórstwa” – 29/7/129⁴*; w SL⁵ (*bogoborstwo*) z ogranicz. *dziś nie używ.*; w SW – *mało używ.* w znac. ‘wojna bogów’; w SJPD w postaci *bogoburstwo* bez kwalif., ale z uwagą: *daw. bogobórstwo*;

bojarszczyzna ‘bojarowie, stan bojarski’: [...] *były pierwotnie dziedzictwem Kordyszów, idących ze starego pnia bojarszczyzny kijowskiej – 28/20/390*; w SW w innym znac.; w SJPD *daw.* ‘in. bojarstwo’; w SJPSz brak hasła;

bułat ‘miecz perski albo szabla turecka z szeroką rękojeścią, używana też w dawnej Polsce’: [Stoi] *łóże, przykryte końską skórą, nad niem bułat [...]* – 27/40/816; w SW bez kwalif. (cyt. z W. Potockiego⁶, F. K. Dmochowskiego⁷); w SJPD *daw.* (cyt. m.in. z A. Mickiewicza, J. Słowackiego, R. Berwińskiego⁸); w SJPSz *hist.*; SW, SJPD, SJPSz wskazują na źródło tur. z pers.; pierwsze użycie w 1564 r. (ESJPBa); historyzm;

czerniec ‘zakonnik obrządku wschodniego’: *Jedna część Motowidłówki była oddana [...] czerńcom monasteru kijowskiego [...]* – 28/10/201; rejestrują: SL i SWil; w SW *stp.* i *gw.*; w SJPD *daw.*; notowane w XVII-1 w znac. ‘mnich’ jako rutenizm, por. st.rus. *чернец* (od czarnego habitu – ESJPBa);

czworogranny ‘ograniczony czterema ścianami, czworoboczny’: *Ma pałac wieże czworogranne [...]* – 28/40/750; SW i SJPD (*daw.*) odsyłają do *czworograniasty*; wśród leksyki zapomnianej w SWZ;

⁴ Cyfry oznaczają kolejno: rocznik, numer, stronę.

⁵ Rozwiązanie skrótów znajduje się na końcu artykułu.

⁶ Żył w latach 1621-1696.

⁷ Żył w latach 1762-1808.

⁸ Żył w latach 1819-1879.

donacja ‘akt nadania dóbr ziemskich, akt darowizny’: *Dobra te w swoim czasie należały do Dołgorukich, którzy mieli donację od Katarzyny II – 28/40/750*; w SW w znac. ‘darowizna’ *mało używ.*; w SJPD *daw.*; pierwsze użycie w 1562 r. (ESJPBa);

dowodnie ‘w sposób oparty na dowodach, w sposób rozstrzygający, niewątpliwy, pewny; przekonująco’: [...] *rezultat prac delegacji jest więcej, niż zadowolający, świadczy o tym dowodnie ta nieznaczną część rewindykowanego mienia – 29/22/434*; w SL jedynie forma: *dowodny* ‘dowody mający, przekonywający, pewny, jasny, oczywisty’; zapis w SW; w SJPD *daw.*; notowane od XV w. (ESJPBa);

fortalicja ‘mała, przeważnie drewniana warownia, forteczka, zwykle znajdująca się na kresach państwa, przeznaczona do obrony granic’: *Taka była dawniej fortalicja barbarowska nad Prypecią – 27/50/1043*; w SW *mało używ.* (ze śrdw.-łc.); w SJPD i SJPSz z kwalif. *hist.* (ze śrdw.-łc.).

3. Słownictwo przestarzałe

Za słownictwo przestarzałe uznaję leksemy funkcjonujące niegdyś w polszczyźnie etnicznej bez ograniczeń, które jednak w dwudziestoleciu międzywojennym w zasadzie wyszły z powszechnego obiegu. Spotyka się je niekiedy w mowie najstarszego pokolenia, przez najmłodsze nie są już używane.

Do leksyki przestarzałej zaliczyłam następujące wyrazy:

alkierz ‘mały boczny pokój służący zwykle za sypialnię’: *W przyległym alkierzu łoża, przykryte końską skórą – 27/40/816*; notują SL, SWil, SW; w SJPD i SJPSz – *przest.* (ze wskazaniem na franc. źródło); wśród leksyki zapomnianej w SWZ; notowane od XV w. (ESJPBa)⁹;

ambicjonować ‘aspirować, pretendować do czegoś; mieć jakieś ambicje’: *Błyskotliwość kultury bachicznej, w której naród francuski ambicjonuje, rozpływała się jak bańka mydlana – 29/3/53*; w SL brak hasła; w SW – *mało używ.*; w SJPD – *przest.*;

antreprenerka ‘w krajach kapitalistycznych przedsiębiorca, właścicielka teatru, cyrku, itp.’: *Truskolawska była antreprenerką teatru polskiego przed powrotem Bogusławskiego do Warszawy – 29/21/418*; zapis w SL; w SW jako forma żeńska od *antreprener*; SJPD rejestruje tylko w postaci *antreprener* z kwalif. *przest.*; wskazane słowniki podają franc. *geneze*;

antrepryza ‘przedsiębiorstwo, przedsięwzięcie’: [...] *aktor stary i dlatego ledwo raz w rok na teatr wychodzący i to jeszcze w sztukach dawnych i nic*

⁹ Do stp. *przyszło* w znaczeniu ‘przybudówka narożna, bokówka, boczna izdebka’.

antrepriyzie nie przynoszących [...] nie ma prawa do równej nagrody z młodymi – 29/21/418; [...] *Antrepriyza [...] więcej czyni, niżby powinna, bo na to miejsce innego użytecznego aktora trzymałby mogła* [...] – 29/21/418; notuje SL; w SW bez kalif., w SJPD *przest.*;

ataman ‘naczelný dowódca Kozaków na Zaporozżu’: [...] *najwięcej był znany [...] ataman Zaporozża* [...] – 28/40/751; notują SW (cyt. z J. Słowackiego) i SJPD, wskazując na proveniencję ukr.¹⁰ przez medium polskie (*hetman*); w SJPSz *hist.* ‘chorąży u Kozaków zaporoskich’; notowane w XVII w. (sporadycznie od XV-2) – ESJPBa¹¹; etymologia niejasna (zob. ESRJa);

atoli ‘jednak, mimo to’: *Jako [...] obywatel dostaje misję tworzenia gabinetu [...], nim atoli zdołał tego dokonać, tron padł* [...] – 25/10/196, *Atoli dzielni Aksakowie wkrótce Kozaków [...] wypędzili* [...] – 28/1/19 (2 razy); wcześniejsze poświadczenie pochodzi z Kresów południowo-wschodnich (KarSL 83) i równoległe – z północno-wschodnich (JoKW); w SWil i SW bez kwalif., w SJPD – *przest.*; zdaniem H. Karaś w II połowie XIX w. wyraz ten był już archaizmem i miał charakter wyraźnie książkowy (KarSL 83); notowane od XVI w. w różnych „nieostrzych” znac. (ESJPBa);

baczyć ‘zwracać uwagę, pilnować’: *Osoby używające pudru, winny baczyć, aby pierwszym lepszym twarzy nie niszczyć* [...] – 27/40/802; wcześniejsze poświadczenia pochodzą z kresów północno-wschodnich (TrJS-II 108, KurzW 333); notowane w SL i SWil; w SW *mało używ.*, ale w SJPD bez ograniczenia; w SJPSz i PSWP *książk.*; spotykane od XV w. do I poł. XIX stulecia (ESJPBa), później tylko jako rozkaznik: *bacz* ‘uważaj’; wśród leksyki zapomnianej w SWZ; z powojennej polszczyzny kresowej podaje MędJP-II 226 i MędJP-III 48-49; tu jednostka przestarzała¹²;

blawy ‘modry’: [...] *konstelacje żółtych światel, przebijając między masztami [...] smużą bławą polewę portu* [...] – 25/30/594; w SW *stp.* ‘bladomodry, modrawy’ (cyt. z Mączyńskiego); w SJPD ‘bladoniebieski, modrawy’ (z niem.); w SJPSz brak hasła; w SEJP z niem.; notowane od 1564 r. (ESJPBa)¹³;

¹⁰ Zdaniem H. Karaś: „Sam wyraz *ataman* jest ukrainizmem znanym w polszczyźnie w postaci *wataman* ‘niższy urzędnik w majątku ziemskim’ już od XVI w. – Min 120-121, w XVII w. *ataman* ‘przywódca wojskowy u Kozaków’ – Rytter 9” (Karaś 1996: 293).

¹¹ Bez związku z *hetman*, z którym niezasadnie łączono.

¹² Według SEJPSł: „Typowo polskie, formy ruskie i słowacka z polskiego”.

¹³ Jest to: „czysto literackie zapożyczenie ze słowników, bezkrytycznie powtarzających ten sztuczny nowotwór Mączyńskiego [...], utworzone wstecznie od *blawat*. Podobnych fikcji, niemających nic wspólnego z realną polszczyzną, jest w *Leksykonie* Mączyńskiego kilkaset”.

brytański ‘należący do W. Brytanii; brytyjski’: *Nie wiele dalej [...] leży od Warszawy kraj [...] o którym myśleliśmy, [...] nie tak znów wiele więcej, niżli np. o dominjum brytańskim Nowej Zelandji – 27/20/388; rejestrują tylko: SL ‘od Brytanii’ (z jedynym cyt. z M. Reja¹⁴) i SWil z uwagą: np. *Pies Brytański*; jednostka przestarzała utrzymywana – być może – pod wpływem ros. *британский* (WSRP);*

czyliż ‘czyż’: *Czyliż nieuniknioną rzeczą jest, aby „pałac Czartoryskich” [...] stał się [...] rudera? – 27/30/598; SW odsyła do czy; w SJPD przest. ‘wzmocnione czyli’¹⁵ (cyt. m.in. z A. Mickiewicza, J. Czyńskiego¹⁶); w SJPSz brak hasła;*

debra ‘zarośla, zarośnięte nierówności terenu; las, gaj’: *Tym krajem [...] są olbrzymie przestworza [...] nieużytków, a więc [...] moczary, debry, lasy bagniste [...] – 25/40/798; w SW ‘las, gaj’ stp.; w SJPD przest.; SJPSz nie notuje; według ESJPBa (w hasle *debrza*) – polskie reg. *debra* notowane od XVI w. (u pisarzy kresowych) z ukr. *дѣбъ*;*

dystrakcja ‘rozrywka’: *Nieomal jak pożądana psychiczna dystrakcja wobec męczących zagadnień zwrotu Nadrenji [...] podziałała na opinię europejską wieść o białogrodzkim zamachu stanu – 29/2/22; w SL w innym znaczeniu; w SW z kwalif. *mało używ.*, w SJPD – *przest.* (franc. z łac.);*

dziedzina ‘kraj pozostający w czymś dziedzicznym władaniu; kraina’: *[...] solidny parowiec pełni od lat [...] służbę między temi odległemi dziedzinami a Europą – 26/10/163; notuje SW (cyt. m.in. z A. Mickiewicza i J. Słowackiego); w SJPD *daw.*; w SJPSz w innym znac.; według ESJPBa „W polskim języku literackim słowo recesywne (lepiej zachowane w gwarze), wznowione od XIX-2 w nowym szerokim znaczeniu ‘dział, zakres czegoś’;*

dziesięćkroć ‘dziesięć razy, dziesięciokrotnie’: *[...] w ciągu lat najbliższych dokonamy po dziesięćkroć razy więcej – 29/24/478; zapis w SL (z ros.); w SW *mało używ.*; w SJPD bez kwalif., ale z cyt. m.in. z H. Sienkiewicza, K. Prószyńskiego¹⁷;*

dziwno ‘dziwnie’: *Z mężczyzn nikogo przy niej – aż dziwno – 25/20/392; zapis w SW; w SJPD *przest.* (z odsył. do *dziwnie*); w SJPSz *przest.* ‘dziwnie’ dziś tylko w wyrażeniu: *Dziwno mi*;*

egreta ‘kita z piór lub z drogich kamieni, służąca dawniej za przybranie kapeluszy damskich’: *Dziś pies jest przyjacielem kobiety, [...] nie pilnuje*

¹⁴ „*Psi Brytańscy*”.

¹⁵ W znaczeniu ‘czy’.

¹⁶ Żył w latach 1801-1867.

¹⁷ Żył w latach 1851-1908.

i nie poluje, ale służy do ozdoby, jak egrety i jedwabne pończochy – 29/23/462; notują: SW i SJPD (z franc.);

esownica ‘element dekoracji architektonicznej w kształcie litery s, zakończony z obu stron zwojami w postaci wolut o nierównej zazwyczaj wielkości’: [O meblu] *Na jego prostej dotychczas strukturze zjawiają się ornamenty snycerskie o charakterystycznych motywach woluty, esownicy, muszli* – 29/24/476; SL i SJPD nie notują; SW odsyła do *esownik*; w PSWP z uwagą: „Esownica była powszechnie stosowana w architekturze renesansu i baroku w postaci konsolek podtrzymujących gzymsy wieńczące, balkony, ganki oraz jako zwieńczenie portali i okien, a w architekturze polskiej ponadto jako jeden z najczęściej występujących motywów grzebieni polskich attyk renesansowych”;

fantazmat ‘wytwór fantazji, wyobraźni; przywidzenie, urojenie, halucynacja’: *Wieczorem – na ekranie naszych wrażeń – wszystko zarysowuje się kształtami tajemniczych fantazmatów* – 29/13/249; w SL tylko *fantazm* ‘urojenie’ (dziś nie używ.); w SW (z grec.) bez ogranicz.; w SJPD *przest.* (z grec.).

4. Słownictwo recesywne

Do słownictwa recesywnego zaliczam jednostki, które w badanym okresie w polszczyźnie ogólnej zaczynały wychodzić z obiegu. W słownikach definicyjnych aktualnych dla dwudziestolecia międzywojennego oznacza się je kwalifikatorem *wych. z użycia*, w nieco późniejszych – *przest.*:

acz ‘choć, chociaż, bodaj’: *Artyleria ciężka tych pancerników, acz potężna [...], jest wadliwie rozstawiona* – 29/15/289; *Całość tego dorobku [...] pozwala stwierdzić starą, acz złośliwą prawdę [...]* – 29/21/419; w SL i SW bez kwalif.; w SJPD *przest. książk.*; notowane od XVI w. (ESJPBa); **aliści** ‘partykuła wzmacniająca, sygnalizująca zwykle odmiennność, nagłą zmianę sytuacji; a oto’: *Aliści jak grom, uderzyły we mnie lodowate słowa [...] naczelnika [...]* – 29/8/157; w SW z odsył. do *alic* ‘gdy naraz; aż oto; aż tu; właśnie’; w SJPD *przest.*; wśród leksyki zapomnianej w SWZ; notowane od XVI w., *aliż ci; aliż zamiast aléz* (ale-że) przez pomieszanie z *aliż* ‘czy’ (ESJPBa);

arcyliczny ‘bardzo liczny’: *Również schronisko na Stożku [...] nęci obecnie arcylicznych narciarzy [...]* – 29/11/209; SW notuje *arcy-* z uwagą: „w połączeniach z innymi wyrazami = bardzo, wielce, nadzwyczaj, nadzwyczajnie, nader, w wysokim stopniu”; SJPD nie rejestruje; w SWOiZO-2 *arcy-* (z grec. *archi-*); według ESJPBa – przymiotnik od przymiotników, notowany od XVII w. (np. *arcy-szumny* u Paska);

birbant ‘człowiek prowadzący życie hulaszcze, próżniacze, lekkomyślne; utracjusz, hulaka’: - *Cóż to was przywiodło, [...]?* – spytał [...] *były uczeń Zataja, dziś oponent jego złośliwy, birbant, zresztą i człowiek, jak mówiono, wykolejony* – 29/1/12; w SW, SJPD i SWOiZO (przest.) z wł.; w SEJP z wł. *birbante* ‘łotr’;

biust ‘rzeźba lub płaskorzeźba przedstawiająca górną część postaci: głowę i część ramion, popiersie’: [...] *wystawiono tylko w drodze wyjątku kilka mniejszych arasów [...] oraz kilka biustów brązowych z Zamku i kilka rzeźb antycznych* – 29/22/433; wcześniejsze poświadczenie z Kresów północno-wschodnich w Czark 4, z Kresów południowo-wschodnich – w KupiJL 386-387); jest też zapis z polszczyzny pod zaborem ros. (KupiJD 101); SJPD odsyła do *popiersie*; w PSWP – *przest.*; z powojennej prasy wileńskiej podaje MędJP-III 73; pierwsze użycie w 1790 r. u S. Staszica (ESJPBa); oparcie w ros. *бюст* (SRJaO);

buńczuczny ‘chorąży u Kozaków na Zaporozżu’: *W tysiąc koni z [...], buńczuczny i cymbalistą, szła przeciw swej krewniaczce [...]* – 28/40/750; zapis w SL, SWil, SW; w SJPD z uwagą: w użyciu rzeczownikowym ‘in. buńczucznik’ (cyt. m.in. z H. Kołłataja, J. Moraczewskiego¹⁸); według ESJPBa: ‘chorąży kozacki, noszący buńczuk (symbol władzy) przed atamanem’ notowane od XVIII w., jako ‘dowódca mający prawo używania buńczuka jak symbolu swojej władzy’ notowane od XIX-1;

chybki ‘prędkie, szybkie, zwinne’: *Chybkie płomienie, ogarniając łatwopalny materiał dekoracyj, przedarły się wkrótce na widownię* [...] – 28/40/747; zapis w SW bez ograniczenia (ale z jedynym cyt. z A. Mickiewicza); w SJPD¹⁹ *pot.* (cyt. z M. Dąbrowskiej, A. Mickiewicza, A. Dygasińskiego²⁰, W. Gomulickiego²¹); w SJPSz *książk.*; w ESJPBa – „błędnie pisane tak (według *chybać*) zamiast *chypki* XVI-2 (por. J. Kochanowski)”;

cichość ‘cisza, milczenie’: *I tak się tu żyje [...] w cichości spokojnego dosyту od wschodu do zachodu* – 26/20/349; zna SW; w SJPD *przest.* *dziś książk.*; w SJPSz *książk.*;

ciupasem ‘pod strażą, pod konwojem, pod dozorem zbrojnym’: [...] *nie poszliśmy wcale do policji: odstawiłaby nas pewnie ciupasem do domu i – broń Boże! – dała znać do szkoły!* – 29/26/512; zapis w SW; w SJPD z uwagą: „dziś tylko w użyciu przysłówkowym” z niem.; według ESJPBa²² – slangowe warszawskie notowane w II poł. XIX w.;

¹⁸ Żył w latach 1802-1855.

¹⁹ Wyrazy *chybko* i *chybkość* opatrzone są kwalifikatorem *przestarzały*.

²⁰ Lata życia: 1839-1902.

²¹ Żył w latach 1851-1919.

²² Por. zdanie użyte przez B. Prusa w 1890 r.: *Ciupasem mnie pan sprowadzisz, czy co?*

cyzeler ‘człowiek rzeźbiący w metalu’: *W osobnej sali [...] kolekcja bronzów, wytworzonych [...] przez słynnego bonzownika cyzelerera [...] – 27/50/1043*; SW odsyła do *cyzler*²³, SJPD zaś – do *cyzelator* i wskazuje na franc. proveniencję; zna SJPSz, notuje w haśle *cyzelator*; fr. *ciseler* ‘rzeźbić dłutem’ notowane od XIII w. (ESJPBa – w haśle *cyzelować*);

czambuł ‘dawny zbrojny oddział tatarski’: [Tatarzy] *przychodzili aż z nad Chadżibeju z hordą i czambułem – 27/50/1043*; zapis w SW (tat. z ukr.); w SJPD bez ograniczenia (ale z cyt. z J. Chodźki, H. Sienkiewicza, L. Kubali²⁴); według ESJPBa²⁵ to ‘tatarski obóz wojenny’; notowane od XVII-2; por. ukr. *чамбул*;

dobyć ‘wydobyć’: *Trzeba i tamte [klasztery] przywrócić prawym właścicielom, gdyż tylko oni mogą je dobyć z zapomnienia i ruin [...] – 29/20/397*; w SW bez ogranicz., ale z cyt. tylko z A. Mickiewicza i Z. Kaczkowskiego²⁶; w SJPD *przest. dziś książk.*; oparcie w ros. *добыть* (SRJaO);

dobywać sił/wysiłku ‘wytężyć wszystkie siły’: *A kierowca [...] przyciskając nogą pedał gazu, każe maszynie-niewolnikowi biec, dobywać wszystkich sił, by osiągnąć zwycięstwo – 27/30/600*; [...] *dobywa Anglja najwyższego wysiłku, by doprowadzić nareszcie do „konsolidacji Europy” włącznie z Niemcami – 27/1/4*; zna SW; w SJPD *przest. dziś książk.*; w SJPSz *przest.*;

dziatwa ‘niedorośle potomstwo; dzieci’: [...] *ich dziatwa bawi się na gruzach term lub macellum – 29/7/128*; *W dniu tym przybyło ponad 10-tysięcy dziatwy szkolnej okręgu poznańskiego – 29/22/436 oraz 29/22/432*; w SW bez ograniczenia, cytatu i przykładu; w SJPD *przest. dziś książk.*; pierwsze użycie w 1621 r., „o pszczelich dzieciach (por. ros. *дѣтва* ‘larwy pszczoł’, ‘ts.’ w biał. i ukr.) z czasem kojarzono wprost z *dziatki, dzieci*, stąd w języku literackim późno (i rzadko) w znaczeniu ‘dzieci’ (także w ukr.)” – ESJPBa;

fizjognomja ‘wyraz, rysy twarzy; twarz’: [...] *migały mi przed oczami [...] szeregi domków bez charakteru i fizjognomji o beznadziejnej jakiejś szarości [...] – 26/10/163*; zapis w SW; SJPD i SJPSz notują jako *przest.* i odsyłają do *fizjonomia* ‘twarz’; według ESJPBa (w haśle *fizjonomia*) notowane od XVIII-XIX w. (za niem.), w polskim obocznie do *fizjonomia*;

²³ Forma ta pochodzi z języka francuskiego (SW).

²⁴ Ur. w 1838 r., zm. w 1918 r.

²⁵ Z ukr. *чамбул* ‘obóz tatarski’ (gdzie gromadzono wziętych w jasyr). „O głównym obozie wojennym Tatarów jeszcze u I. Chodźki. Dopiero H. Sienkiewicz używa w błędnym znaczeniu ‘drobny oddział tatarski’, przejętym od Paska (nie dość biegłego w sprawach tatarskich, ale też nierzadko źle rozumianego przez Sienkiewicza!)” – ESJPBa.

²⁶ Żył w latach 1825-1896.

fizjonomistyka ‘nauka o związku między budową ciała (zwłaszcza rysami twarzy) a cechami umysłu i charakteru, i o sposobach wnioskowania z jednych o drugich’: *Przytacza między innymi anegdotkę o Edgarze Poe, zawzięcie studiującym [...] psychologię, frenologię i fizjonomistykę [...] – 29/4/75; SW rejestruje fizjognomistyka (z grec.) i odsyła do fizjognomika; w SJPD tylko fizjonomista (z franc.);*

folga ‘ulga, wytchnienie, odpoczynek; pobłażanie’: *Po pierwszym ataku była około 7-9 lutego pewna folga, poczem nastąpił szturm generalny – 29/10/193; zna SL; w SW (cyt. jedynie z M. Wiszniewskiego) i SJPD (przest.) z niem.*

Podsumowanie

Wśród osobliwości słownikowych wyekscerpowanych z „Tygodnika Ilustrowanego” z lat 1925-1929 w przedziale liter *A – F* mamy 43 jednostki należące do nieaktualnej leksyki ogólnopolskiej.

Do tej grupy zakwalifikowano wyrazy o różnym stopniu dawności. Pierwsze miejsce pod względem liczebności zajmuje słownictwo przestarzałe: 18 jednostek (1 mająca oparcie w języku rosyjskim: *brytański*, 1 – w ukraińskim: *debra*). Mniej licznie wystąpiły wyrazy recesywne: łącznie 17 jednostek (w tym 2 mające odpowiedniki w języku rosyjskim: *biust*, *dobyć*, 1 – w ukraińskim: *czambuł*, 1 – w rosyjskim, białoruskim, ukraińskim: *dziatwa*). Najskromniej reprezentowana jest grupa archaizmów. W ekscerpcie jest ich 8 (w tym 1 wyraz podtrzymywany wpływem języka rosyjskiego: *чернец*).

Wykaz skrótów słowników

- ESJPBa Bańkowski A., *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1-2, Warszawa 2000.
- ESRJa Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*, т. 1-4, Москва 1986-1987.
- PSWP Zgólkowa H. (red.), *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 1-50, Poznań 1994-2005.
- SEJP Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1993.
- SEJPSł Sławski F., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1-5, Kraków 1952-1982.
- SJPD Doroszewski W. (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 1-10, Warszawa 1958-1968.
- SJPSz Szymczak M. (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 1-3, Warszawa 1978-1981.

- SL Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. 1-6, Warszawa 1807-1814.
 SO Szober S., *Słownik ortoepiczny. Jak mówić i pisać po polsku*, Warszawa 1937.
 SRJaO Ожегов С.И., *Словарь русского языка*, Москва 1990.
 SW Karłowicz J., Kryński A. A., Niedźwiedzki W., *Słownik języka polskiego*, t. 1-8, Warszawa 1900-1927.
 SWil Zdanowicz A. i in., *Słownik języka polskiego*, Wilno 1861.
 SWOiZO Kopaliński W., *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, Warszawa 2002.
 SWZ Holly K., Żółtak A., *Słownik wyrazów zapomnianych, czyli słownictwo naszych lektur*, Warszawa 2001.
 WSRP Mirowicz A., Dulewiczowa I., Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I., *Wielki słownik rosyjsko-polski*, t. 1-2, Warszawa 2001.

Wykaz skrótów bibliograficznych

- Czark Czarkowski L., 1909: *Słowniczek najpospolitszych rusycyzmów*, Wilno.
 JoKW Joachimiak-Prażanowska J., *Regionalne cechy północnokresowe w „Kurierze Wileńskim” (1924-1939)* – maszynopis rozprawy doktorskiej przygotowanej w Instytucie Filologii Rosyjskiej i Lingwistyki Stosowanej Akademii Bydgoskiej pod kierunkiem prof. zw. dr hab. Jolanty Mędelskiej, obronionej na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu w 2002 r.
 KarSL Karaś H., 1992: *Słownictwo dziewiętnastowiecznych Kronik lwowskich Jana Lama*, [w:] *Studia nad słownictwem XIX wieku*, red. W. Kupiszewski, t. I, Warszawa., s. 65-86.
 KupiJD Kupiszewski W., 1990: *Język „Dzienników” Stefana Żeromskiego*, Warszawa-Kraków.
 KupiJL Kupiszewski W., 1992: *Język listów Emila Korytki*, „Prace Filologiczne”, t. XXXVII, Warszawa, s. 377-402.
 KurzW Kurzowa Z., 1993: *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX w.*, Warszawa – Kraków.
 MędJP-II Mędelska J., 2000: *Język polskiej prasy wileńskiej (1945-1979)*. T. II: *Lata 1945-1959*, Bydgoszcz.
 MędJP-III Mędelska J., 2001: *Język polskiej prasy wileńskiej (1945-1979)*. T. III: *Lata 1960-1979*. Cz. 1.: *Fonetyka, słowotwórstwo, fleksja, składnia*, Bydgoszcz.
 Min Minikowska T., 1980: *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI wieku*, Warszawa – Poznań – Toruń.
 TrJS-II Trypućko J., 1957: *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza)*. *Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX*, t. II, Uppsala.

Bibliografia

- Drozdowski M.M., 1973: *Warszawiacy i ich miasto w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Drozdowski M.M., 1998: *Funkcje stołeczne Warszawy w latach 1914-1939*, [w:] *Warszawa w dziejach Polski*. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Obywatelski Komitet Obchodów 400-lecia Stołeczności Warszawy, Polską Akademię Nauk i Towarzystwo Miłośników Historii 15-16 maja 1996 roku, Zamek Królewski w Warszawie, pod red. M.M. Drozdowskiego, Warszawa, s. 183-202.
- Karaś H., 1996: *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*, Warszawa.
- Rychliński S., 1936: *Warszawa jako stolica Polski*, Warszawa.
- Rytter G., 1992: *Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku*, Łódź.

Archaic, outdated and recessive all-Polish Lexis in „Tygodnik Ilustrowany” from the years 1925-1929

Summary

The article discusses a lexical material excerpted from the „Tygodnik Ilustrowany”, which was published in Warsaw in the interwar period. The gathered linguistic phenomena have been confronted with the resources of the Polish and Russian definition dictionaries and translation dictionaries. Also the etymological dictionaries served as a comparative source. The author listed 43 peculiarities, which belong to the older vocabulary of general Polish. The largest group are outdated words (18 items). Next in the line are recessive elements (17 items). The least frequent in the group are archaisms (8 items).

Joanna Joachimiak-Prażanowska – dr nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, adiunkt w Katedrze Badań nad Bałtycko-Słowiańskimi Kontaktami Językowymi w Instytucie Neofilologii i Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego. Ukończyła Wyższą Szkołę Pedagogiczną w Bydgoszczy. Doktoryzowała się na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu (2002) na podstawie rozprawy *Regionalne cechy północnokresowe w Kurierze Wileńskim (1924-1939)* – promotor: prof. zw. dr hab. Jolanta Mędelska. Zainteresowania naukowe: rusycystyka i polonistyka, zwłaszcza polszczyzna wileńska okresu międzywojennego, leksykologia, leksykografia, język prasy. Opublikowała pracę *Послевоенные русизмы в вильнюсском журнале для женщин за 1976 год* (Toruń 1996) oraz 18 artykułów naukowych, m.in. w „Poradniku Językowym”, „Acta Baltico-Slavica”, „Linguistica Bidgostiana”, Pracach Komisji Językoznawczej Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego.